

**Л. Якименко, асп.,
Луганський національний університет
імені Тараса Шевченка**

**"У КОЖНОГО СВОЯ ДОЛЯ. І СВІЙ ШЕВЧЕНКО":
ШЕВЧЕНКІВСЬКА ТЕМАТИКА
В АВТОБІОГРАФІЧНИХ НАРИСАХ НАДІЇ СУРОВЦОВОЇ**

Стаття присвячена аналізу автобіографічних нарисів Надії Суровцової "Шевченко" та "Мій Шевченко". Зроблено спробу простежити роль і місце творчої спадщини поета в літературному доробку письменниці.

Ключові слова: *нарис, хрематонім, Тарас Шевченко, "Кобзар", Надія Суровцова.*

Статья посвящена анализу автобиографических очерков Надежды Суровцовой "Шевченко" и "Мой Шевченко". Совершена попытка проследить роль и место творческого наследия поэта в контексте творчества писательницы.

Ключевые слова: *очерк, хрематоним, Тарас Шевченко, "Кобзарь", Надежда Суровцова.*

In this article analyses autobiography essays of Nadiya Surovcova "Shevchenko" and "My Shevchenko". The author shows a role and place of Taras Schevchenko in the works of writer.

Key words: *essay, hrematonim, Taras Shevchenko, "Kobzar", Nadiya Surovcova.*

"У кожного своя доля. І свій Шевченко", – саме цими словами розпочинає свій нарис про митця й ту знакову роль, яку він відіграв у її житті, Надія Віталіївна Суровцова. Авторка не зраджує своєму правилу – ні слова про творчість, а більше про факт і враження від нього. Письменниця-імпресіоністка, а згодом авторка мемуарів – Н. Суровцова присвятила постаті поета низку текстів, за жанром близьких до есе, нарисів. Численні цінні деталі спогадів про Шевченківські місця, колоритні пейзажі Кирилівки й Чернечої гори, історичні зрушення в контексті "шевченківської тематики", еліксирна дія віщого слова поета в найтрагічніших, найскрутніших перипетіях власного життя – усе це сплелось в нарисі "Мій Шевченко", у котрому авторка об'єднала все, писане нею протягом тривалого часу про Т. Шевченка.

Текстуальний аналіз цього автобіографічного тексту дозволить простежити особливості індивідуального стилю письменниці, збагатить вітчизняну історичну й філологічну науку цікавими фактами з життя Тараса Шевченка, у новому світлі покаже значення

творчості митця не лише як національного пророка, але і як рятівника стражденної душі людини, яка знайшла співзвучні її духовному стану слова в поемах і віршах національного генія. Тим паче, що запропонований для розгляду текст уперше вводиться до наукового обігу, примножуючи шевченкознавчі студії новим цінним джерелом. Саме тому обрана для дослідження тема актуальна й цікава.

Серед учених-біографів, дослідників життєвого й творчого шляху Надії Суровцової (Л. Падун-Лук'янова, Я. Дашкевич, М. Коцюбинська, І. Кульська, О. Шевченко, В. Піскун, Р. Корогодський, Ю. Хорунжий та інші) ніхто не простежував вплив Тараса Шевченка на становлення й формування індивідуального стилю письменниці, не зосереджував свою увагу на висвітленні й змалюванні постаті митця в літературному доробку мемуаристики.

Надія Віталіївна Суровцова – тридцятирічний в'язень сталінських таборів, в'язниць, спецпоселень, що простяглися від московської Луб'янки, Ярославля, Архангельська аж до Колими й Тихого океану. Тридцятирічну молоду, вродливу жінку, доктора філософії Віденського університету, журналістку, письменницю, активну учасницю пацифістського руху Ліги миру й свободи звинуватили в польсько-німецькому шпигунстві через два роки (1927 р.) після її повернення в Україну (1925 р.) із Європи, де вона прожила насичене й плідне у творчому аспекті семиліття (1918–1925 р.). Без суду й слідства Надія Віталіївна отримала жаклиний присуд – камера-одиночка № 37 Ярославського політичного ізолятора. Невизначеність, страх, образа, безсилля гнітили й виснажували мозок, але найбільше жінка боялася божевілля, втрати себе самої.

Пригадався середньовічний швейцарський замок-в'язниця Шильйон. Місцеві легенди, помножені на поетичний хист Дж. Байрона, донесли до нащадків романтичну розповідь про трьох братів, котрі були кинуті до Шильйону й прикуті ланцюгами до кам'яної підлоги. Двоє з них померло, а третій – Бонівар, – аби не збожеволіти, протягом семи років розкидав по підлозі, а потім збирав сім шпильок. Надія Віталіївна також намагалася чітко окреслити координати реальності, заповнити день фізичною або творчою працею: вона малювала, вишивала, писала белетристику й спогади, у шкарлупці посадила зернятко, крихтами годувала мишку, пригощала сімейство горобців. Проте справжніми "сімома

шпильками Бонівара" для неї став "Кобзар" Тараса Шевченка, надісланий матір'ю – Ганною Іванівною Суровцовою. Надія берегла книгу як справжню реліквію. Із мішковини вимережила, вигаптувала обкладинку, вирішила прикрасити видання власноручно намальованим портретом поета. Картина вдалася: прибраний вишитими рушниками, він, як справжня ікона, освітлював сірі стіни в'язниці.

Н. Суровцова вивчила "Кобзар" напам'ять. Вона годинами декламувала "Давидові псалми", але найулюбленішим був цикл поезій "В казематі" та засланські поеми – тональність віршів, емоційний настрій, мотиви розпуки, самотності, туги за Батьківщиною болісним відлунням пронизували її власну свідомість. Надія Віталіївна навіть співала твори Т. Шевченка, покладені на музику. Особиста трагедія поета, його тернистий шлях, заслання й ностальгія, вилиті в поетичні рядки, вселяли надію, підтримували, не дозволяли зламатися, самозректися, самознищитися.

За десятиліття "ходіння по в'язничних муках" Надія Віталіївна не розгубила віри у вічні духовно-моральні цінності людини й була переконана, що Божа іскра в кожному з нас ніколи не згасає, а лише може притухнути, тому її потрібно роздмухати словом, ділом, поглядом. Завдяки "Кобзарю" вона познайомилася й заприятелювала з наглядцем, що вартував біля її камери. Хлопець не називав свого імені, тому Н. Суровцова про себе охрестила його "Петрусем", розповідала про Т. Шевченка, про його долю. Книжка прислужилася у справі очищення духу від скверни реалій і набула для жінки значення безцінної реліквії.

У далекому Архангельську на примусовому поселенні Надія Віталіївна близько зійшлася з родиною українців-засланців. Двом братам – Тарасові та Остапові – вона подарувала свій "Кобзар", "щоб зростали, не забуваючи Батьківщини" [2, 6] – книга набула функції оберегу національної пам'яті, воскрешала патріотичні візії. Хлопці передали книгу батькові, що саме перебував у таборі. Коли той помер, "Кобзаря" переслали родині. Під час Великої Вітчизняної війни загинув Остап. Його мати Галина та брат Тарас берегли книгу в мішковинній обкладинці й із портретом Т. Шевченка, намальованим Н. Суровцовою, як найбільшу святиню. Надія Віталіївна не посміла попрохати повернути книгу: "Подвійна

пам'ятка про тата і про сина надто дорога для родини, і портрет залишився в Києві" [2, 7].

Проте Тараса Григоровича Н. Суровцова для себе відкрила не в ув'язненні. Образ Т. Шевченка, дух Поета, велич Його Слова були знайомі Надії з дитинства. У "Спогадах" письменниця неодноразово наголошувала, що в родині "панував культ Кобзаря", розвинутий батьком – Віталієм Петровичем Суровцовим. Виходець із Полтавщини, він часто навідувався з донькою на Чернечу гору, мандруючи Дніпром до пристані Прохорівки, а звідти – у Глемязов Золотоніського повіту до рідних.

Мати, хоча й була росіянкою за походженням, проте добре знала, що найкращим подарунком для чоловіка на іменини стане Шевченків вірш у виконанні маленької Надії. І завжди це були урочисті, піднесені хвилини: чарівне дівча у вишиваній сорочечці, завітчане віночком, ще не гаразд розуміючи, що воно розповідає, декламувало віще слово національного пророка.

Потім були виступи на Шевченківському вечорі з віршем "Доля": "Ми просто йшли; у нас нема й зерна неправди за собою..." [3, 222]. Ці слова виявилися пророчими у долі декламаторки: через півстоліття саме їх візьме Надія Віталіївна епіграфом до своїх "Спогадів", і десятки разів вони стануть відповіддю на всі жажливі звинувачення й облудні наклепи, якими обплітатиме жінку ДПУ.

Перспективний хремотонім-антропонім спогаду-наряду, інтимізований присвійним займенником "мій", налаштовує читача на сприйняття тексту, позначеного глибинними роздумами, особистісними переживаннями, певною символічно-філософською аурую. В українській культурі, тим паче в літературі, не так багато дійсно харизматичних, міфологізованих, канонічних постатей, авторитет і значення яких визнається більшістю, незалежно від цілого ряду факторів-пересторог – ідеологічних, релігійних, політичних, територіальних. Ревізія національної свідомості, котра проводиться із певною періодичністю владними структурами, не торкається цих митців: вони стоять поза часом і простором як духовний стержень-оберіг народу, зламавши який можна отримати незворотню, некеровану ланцюгову реакцію духовної деградації; як наріжний камінь, на котрому й намагаються вибудувати черговий соціальний, політичний чи ідеологічний міф. До таких провідників нації належить і Тарас Григорович Шевченко.

Соціум – особливо сучасний – ідентифікує його як особистість або поета ретрансляційно – через ЗМІ, на шкільних уроках, через власну родину, через постійні апеляції політиків або інших авторитетних людей до імені чи творчості Т. Шевченка. Поступово втрачається інтимізація, сакральність моменту прилучення до першоджерела за рахунок безпосереднього ознайомлення з життям поета чи вдумливого прочитання-осягнення величі його поетичного слова. Між сучасною молоддю й Т. Шевченком постійно з'являється посередник – диктор телебачення, учитель, критик-літературознавець... А для кожного Т. Шевченка повинен бути "своїм" – не заштампований численними метафорами-кліше. Саме тому автобіографічний твір про роль і місце Тараса Шевченка у своєму житті Надія Суровцова й розпочинає риторичним питанням, що в подальшому й провокує розповідь-сповідь: "З чого починається в мойому житті Шевченко?".

Часопросторовий континуум тексту охоплює близько вісімдесяти років: 1890-ті – "відколи починалася свідомість", мала Надійка пам'ятала "синій Дніпро, білі гори в далечині, розлогий полтавський берег та зелену кручу Чернечої" [2, 1] – аж по 1981 р. – рік створення нарису під назвою "Мій Шевченко", що значною мірою дублює спогади, датовані 26 січня 1964 р. [4, 8]. Проте з цього хронотопу вихоплено найяскравіші моменти, знакові зустрічі, змальовано долю якихось особливих, символічних речей, пов'язаних з ім'ям Тараса Шевченка. Авторка нанизує події в хронологічній послідовності – так, як того вимагає наративний простір і час, і так, як вони відбилися у свідомості, але при цьому досить відчутною є ретардація – прискорюється час, коли розповідаються події, що не мають безпосереднього дотику до об'єкта й предмета оповіді. Натомість уповільнюється темпоральність, деталізується сюжет топонімічними вказівками, коли йдеться про Т. Шевченка.

Матеріальна скрута змусила Віталія Суровцова, юриста за фахом, у 1903 р. із Києва перебраться до провінційної Умані, а його сім'ю – доньку Надійку й дружину Ганну – на Козинку. Оплачувати ясне помешкання другого поверху на Малій Житомирській, 19, де мешкала родина раніше, Ганна Іванівна не могла, тому змушена була переїхати до свекрухи. Та жила в будинку "в завулку на початку Хрещатика, що його називали Козяче Болото" [4, 1]:

"Будинок був невеликий: щось сім кімнат на долі, дві на горищу, ще підвал". У цьому самому будинку на горищі під час свого перебування в Києві у 1846–1847 рр. мешкав Тарас Шевченко. У Київському музеї серед численних матеріалів Суровцова віднайшла заяву-прохання І. Житницького, власника будинку, та сусідів до міської управи із проханням "перейменувати вулицю Козяче болото на Хрещатицький провулок", а вже після революції 1917 р. він став "Шевченківським" [4, 4]. Коли реконструювали будинок-музей Т. Шевченка на теперішньому провулку Шевченка, 8 а, Надію Віталіївну розпитували, яким був цей дім наприкінці ХІХ ст. – на початку ХХ ст. [1, 559]. "Його відтворено вже не тим, яким знали його ми, довгожителі, його відтворено, яким він був за часів Шевченка" [4, 4], – підсумовує Н. Суровцова.

Сімейні легенди вводили дівчинку в дивний світ дотичності до чогось важливого, величного. Надійка часто чула розповіді батькової бабусі Катерини про князів Репніних, особливо про їхні частування гостей шпинатом. Дівчинку-сирітку Катрю було взято на виховання до князівського двору саме в той період, коли там бував Тарас Шевченко. Н. Суровцова згодом картала себе за легковажність, адже не розпитала бабусю про ті відвідини. Натомість для Віталія Петровича такі деталі були знаковими, доленосними. Він часто розповідав доньці про поета, а потім відвів її на Чернечу гору поклонитися високому хресту на кручі. З уст письменниці це звучить як змалювання першого причастя, як духовне прилучення-очищення до споконвічної святині рідної землі: "Подолавши славетні триста шістдесят п'ять сходинок, ми опинилися на верховині. Ще тільки зійти до самої могили, і ритуал виконано було. <...> А ранком сходило сонце. Такого золотого ніде нема. І це лишилося на все життя" [4, 2], "ніколи до того часу не було в мене таких приголомшених від урочистості хвилини" [2, 2].

Довелося Надії Суровцовій побувати й на батьківщині поета – у селі Кирилівці: разом зі шкільною подругою вони на "дешевенький "Кодак"" сфотографували стертий жорнов із видряпанним надписом про те, що на цьому місці була хатина Т. Шевченка; калину, де ховався від мачухи малий Тарас. Ясний день, зелений моріжок біля забутої оселі, і "Шевченкова земля, по якій колись ступали його ноги і на яку ніяково було ступати самій" [2, 2], – дівчина їхала сюди не стільки з цікавості, скільки на прощу як до святого місця.

Удруге довелося побувати в Кирилівці в 1917 р. на відкритті першого пам'ятника Тарасу Григоровичу, але вже в якості делегатки Першого селянського з'їзду. Постійні епітети, численні метафори, порівняння, неповні речення дозволяють письменниці відтворити особливу атмосферу, піднесення, навіть ейфорію від усвідомлення неповторності й важливості моменту, що увійде в історію, тим більше його приурочення до масштабних перемін у межах цілої країни: оксамитна ніч, золоті зорі, білі хатини, похилена верба біля криниці-журавля, дівчата й хлопці в національних костюмах. Під час урочистого відкриття пам'ятника, після заупокійного молебню, несподівано промайнула на чорному тлі неба яскрава блискавка й почалася злива, але ніхто навіть не поворухнувся – побожно слухали промовців: і знову засяяло сонце на оновленій землі. Для Н. Суровцової це видалося справжнім дивом – ніби здійснилося на очах тисяч присутніх давнє пророцтво.

Через десятки років (у 1964 р.) Надія Віталіївна в супроводі родини Остапа Вишні підіймалася сходинками до заповітної могили в Каневі. Урочиста промова В. Щербицького, могутній спів хору під акомпанемент бандури, десятки тисяч людей, що мов зачаровані спостерігали дивовижне дійство – й ось "блискавка роздерла хмари і злива скропила" [2, 7] натовп, як і півсотні літ тому. Надія Суровцова щиро раділа з того, що "Шевченко – є. І є – його нарід" [4, 2].

Отже, для письменниці творчість Тараса Григоровича була прикладом для наслідування, переспівів, скарбницею вічних тем і мотивів; його життєвий шлях – символом нескореності й жертвності в ім'я високої мети; навіть томик "Кобзаря" й портрет Т. Шевченка були талісманом, національним фетишем, що відновлювали розірвану тяглість пам'яті поколінь. Авторка на автобіографічній основі творить спогад-нарис, спогад-панегірик, інтимізуючи його зміст контекстуально-синонімічними й синтаксичними засобами, покликаними проілюструвати тезу про необхідність кожному мати в душі й серці "свого Шевченка".

1. Дашкевич Ярослав. Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури. – Львів, 2007. 2. Інститут рукопису Національної бібліотеки ім. В. Вернадського (ІР НБУВ). Ф. 284. Суровцова Надія Віталіївна, спр. №13 "Шевченко", 8 арк.

3. Шевченко Тарас. Усі твори в одному томі. – К., 2006. 4. Центральний державний архів літератури і мистецтва (ЦДАЛІМ). Ф. 302, спр. №37 Суровцова Н. В. "Мій Шевченко", "Перемога", "Страдиваріус Уманський". Оповідання, опис 1, 3 д., 9 арк.